

fontilles

La ciutat amagada

*Una ciutat amagada
que sempre va necessitar
ser mostrada.*

fontilles

La ciutat amagada

18.06.2026
01.11.2026

COLONIA SANATORIO DE S^N FRANCISCO
DE BORJA FONTILLES

Fontilles

La ciutat amagada

A les albrors del segle XX, les poblacions que es succeïen al llarg de La Vall de Laguar, a la Marina Alta alacantina, veren aparèixer, no sense recels, els primers edificis d'una nova localitat que acabà prenent el seu nom de la vall on s'hi ubicà. Amagada entre les muntanyes i molt prompte envoltada d'una alta i gruixuda muralla, aquesta nova població situada a la vall de Fontilles cresqué fins a convertir-se en una xicoteta ciutat. Va ser poblada amb persones que venien de llocs que mai no havien pensat abandonar i als quals pocs pogueren tornar. Persones que s'havien contagiats de la lepra i havien heretat la pobresa de les famílies. Durant un segle llarg, més de dues mil homes, dones i xiquets visqueren a Fontilles. Allà hi treballaren i es divertiren, cuidaren i foren cuidades, es recolzaren en el sofriment i hi compartiren les seues esperances.

Com a d'altres molts pobles, sí, però unides en aquest cas per un secret comú que les feu diferents de totes les altres.

L'exposició *Fontilles* obri les portes d'aquesta *ciutat amagada* i convida a recórrer-la i conèixer-la a través d'una selecció d'objectes, imatges, documents, sons i veus que conformen la història dels qui es van servir d'ells en les seues vides i van saber guardar-los perquè la seua memòria no es perdera. Un patrimoni material i immaterial que ha sigut recuperat i preservat gràcies a la col·laboració entre la Universitat d'Alacant i la *Fundació Fontilles*, i el suport econòmic aportat per la *Sasakawa Health Foundation*, sent ara accessible a través del portal *Fontilles i la lepra a Espanya* de la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes i consultable en la seu de l'*Arxiu de la Diputació d'Alacant*.

< Treballs de reparació del portal d'entrada al Sanatori de Fontilles, 1960-1969, Fons Fotogràfic de Fontilles, Arxiu de la Diputació d'Alacant, 2-1-A-a45.

Arquitectures de l'aïllament

A finals del segle XIX, la lepra era una malaltia endèmica en molts pobles de la Marina Alta alacantina. Allí fou on el jesuïta Carlos Ferris Vila i l'advocat Joaquín Ballester Lloret decidiren, durant els primers anys del segle XX, promoure la creació d'un lloc on albergar les persones afectades per la lepra, provinents d'aquesta i d'altres comarques valencianes. S'hi sumaren amb el pas dels anys centenars de persones que venien de la resta d'Espanya. Es trià la vall de Fontilles per ser un lloc assolellat, amb aigua abundosa, ben airejat i protegit dels vents del nord. Era, també, un lloc amb una sorprenent asimetria òptica. Des de la vall, es divisaven els camps de conreu que s'estenien fins a la costa de Dénia i, més enllà, fins a la línia de l'horitzó, on el mar s'ajuntava amb el cel. Al contrari, resultava impossible veure la vall des de cap de les poblacions veïnes. A aquesta barrera natural s'uniren altres barreres arquitectòniques, destinades a separar els de dins dels de fora, els homes de les dones i els «sans» dels «malalts». Els plànols i mapes conservats ens mostren el perímetre de la gran muralla que envoltà i aïllà el sanatori; el disseny d'edificis oberts per als sans i tancats sobre ells mateixos per als malalts, la complicada xarxa de camins traçada

per tal d'evitar el contacte entre uns i altres, i la distribució dels espais de trobada com ara l'església, el teatre o els llocs de treball i oci, dissenyats per a estar tots junts i mantenir-se separats. Llocs d'aïllament com el de Fontilles foren construïts, durant l'últim terç del segle XIX i fins mitjan segle XX, en recòndites muntanyes, en illes o en meandres fluvials d'alguns països d'Europa i nombrosos països d'Amèrica, Àfrica, Àsia i Oceania. Territoris colonitzats on la lepra fou percebuda com un risc per a la salut de les persones i metròpolis que sentiren l'amenaça d'un mal que circulava sense control per les rutes obertes per l'expansió colonial. La protecció del cos social es feu a costa del sacrifici de milers de persones que, segons lepròlegs, governs i organitzacions religioses i filantròpiques, havien de ser aïllades per tal de alliberar-les d'un rebuig social i un estigma que, paradoxalment, l'aïllament no feu sinó reforçar.

Arquitectures de l'aïllament.
Imatges i veus de les formes
de segregació interna al
Sanatori de Fontilles.

Mapa topogràfic de la vall de Fontilles.
*Caridad heroica: Colonia-Sanatorio
Nacional de San Francisco de Borja para
los pobres leprosos*, València, Tipografía
Moderna de Miguel Gimeno, 1904, p. 145.

PLANO OROGRÁFICO DE FONTILLES

PATRONATO DE FONTILLES

JUNTA DE PATRONOS

PADRE DIRECTOR
P. Ignacio M.^a
Romaña, S. J.

JUNTA DE GOBIERNO

PADRE SUBDIRECTOR
P. José
Marfany, S. J.

DIRECTOR
ESPIRITUAL
P. Ramón
Palau, S. J.

DIRECTOR
MEDICO
Dr. Felix
Contreras
Dueñas

REVISTA
"APENDICE
SANITARIO"

ARQUITECTO
Don Manuel Peris

Cuerpo de
Dietistas
Voluntarios
de Sangre

SUBDIRECTOR
MEDICO
Dr. Javier
Guillen Prats

REVISTA "FONTILLES"
D. José M.ª Cruz Román

Oficinas
de
Valencia

PROPAGANDA
D. Dimas Bonmatí

ADMINISTRADOR
DEL
SANATORIO
Don Rafael Galindo

DOS MEDICOS
RESIDENTES

FARMACIA
Dra. Maria
Belver

LABORATORIO

MEDICOS
ESPECIALISTAS
Prof. Antonio Llombart
Dra. Pilar Aliaga
(Anatomía Patológica)
Dr. Tomas Aparisi
(Oftalmología)
Dr. Plácido Chover
(Ginecología y Obstetricia)
Dr. Tomás Mut
(Cirugía y Traumatología)
Dr. Sándalo Miguel Andreu
(Medicina interna)
Dr. Julio Miró
(Dermatología)

CINCO PRACTICANTES
NUEVE ENFERMEROS

MADRE
SUPERIORA
K. Rosario

Comunidad Hh. Terciarias
de S. Fco. y la Inmaculada

SRTAS.
AUXILIARES
VOLUNTARIAS

Espectáculos y recreos
para los enfermos

CABALLEROS
AUXILIARES
VOLUNTARIOS

Ropería
Lavaderos
Enfermerías
Comedores
Pabellones
etc.

PERSONAL SUBALTERNO

Administración	Cocinas	Cinematografía
Granja	Guardas	Laboratorio fotográfico
Económicos	Electricidad	Estación telegráfica
Vaquería	Talleres	Central telefónica
Transportes	Radio	Etc. etc.

Personal
religioso

Personal
seglar

El govern de la ciutat

Des dels seus orígens i fins a fa ben poc, el govern de la colònia-sanatori de Fontilles tingué una estructura bicèfala, fortament jerarquitzada i masculina. La titularitat i el govern del sanatori residien en el Patronat, una associació confessional i privada, presidida per l'arquebisbe de València i formada per benefactors de l'alta societat valenciana que vetllaren per que el sanatori funcionara en tot moment baix la inspiració dels principis catòlics. També, per la seua independència enfront del que consideraven com «ingerències» de les administracions públiques, en pretendre supervisar el funcionament d'una institució que era finançada, en part, amb fons públics. El Patronat exercí les seues tasques de direcció i administració a través d'una Junta de Govern, els membres de la qual nomenava i a la qual corresponia la personalitat civil i jurídica de la institució. La seu social de Fontilles s'ubicà inicialment a Gandia, on s'hi celebraren durant molts anys les reunions de la Junta de Govern (de vegades, també a Pego); mentre que les del Patronat eren convocades en la residència del seu president, al palau arquebisbal de València. A aquesta ciutat es traslladà la seu social en 1943.

La labor de govern i representació que aquests dos organismes exercien des de fora de Fontilles era complementada amb la direcció executiva i espiritual del sanatori, exercida, intramurs, pel pare-

director i els jesuïtes que l'assistien en la seua tasca, tots ells designats pel Provincial de la Província Tarraconense de la Companyia de Jesús. El subdirector era responsable de l'administració, la propaganda i les tasques de manteniment del sanatori, realitzades pel personal laboral contractat i pels mateixos malalts. El director espiritual, per la seua banda, tenia baix la seua competència el treball assistencial dut a terme per les Germanes Terciàries de Sant Francesc i la Immaculada, encapçalades per una Mare Superiora i responsables de la cura corporal dels malalts. Així mateix, ell i ella eren els responsables de gestionar el treball fet per les voluntàries i els voluntaris que residien al sanatori i assistien en totes les tasques de cura i manteniment. La posició jeràrquica del director mèdic fou motiu de nombroses controvèrsies. En depenia la direcció de l'equip mèdic i l'activitat clínica i investigadora del laboratori, a més de l'edició de la *Revista de Leprologia*.

**Allí érem tots iguals.
Imatges i veus de les
formes d'ajuda mútua i la
resistència col·lectiva.**

La ciutat mostrada

A pesar d'haver estat construïda per a ser invisible, Fontilles necessità ser mostrada permanentment. «Propaganda» és el terme utilitzat durant dècades pels gestors del sanatori per a designar totes les activitats destinades a mostrar la labor social, espiritual i sanitària de Fontilles. També, per a demanar els suports econòmics i polítics, públics i privats, necessaris per a que Fontilles poguera nèixer, créixer i mantenir la seua activitat durant més de cent anys, sobrevivint a una guerra, dues monarquies, dues dictadures i una república. Des del seu primer número, publicat en 1904, quan a la vall a penes si es podien veure les primeres construccions, la revista *Fontilles* fou un instrument clau en aquesta

tasca divulgadora i recaptatòria. La revista arribà a milers de subscriptors arreu d'Espanya, que en alguns llocs s'organitzaren al voltant de les anomenades penyes amigues de Fontilles. Les vidrioles són un testimoni simbòlic d'aquest suport humà, social, material i econòmic que també es materialitzà en els viatges organitzats periòdicament per les penyes per tal de visitar els habitants de Fontilles i fer entrega oficial d'allò recaptat. Les innumerables campanyes de recollida de fons a peu de carrer i guardiola en mà o els actes benèfics, com ara corregudes de bous, partits de futbol i tot tipus d'esdeveniments públics tingueren també la seua rellevància per al manteniment d'aquest projecte col·lectiu.

La ciutat mostrada.
Imatges i veus sobre la
caritat i l'estigma.

Visita al sanatori de veïns de Petrer per
al lliurament de donatius i regals en 1965,
Fons fotogràfic de Fontilles, Arxiu de la
Diputació d'Alacant, 7-3-I-aa15.

Una passejada en moto de les Germanes Franciscanes i les voluntàries en 1960, Fons Fotogràfic de Fontilles, Arxiu de la Diputació d'Alacant, 6-1-F-d3.

Sans

A Fontilles, els «sans» eren les persones que s'ocupaven del manteniment de la colònia-sanatori i de la cura dels seus habitants. Hi arribaren soles o amb les seues famílies i s'hi instal·laren als edificis construïts a l'entrada i a la part alta de la vall. Allí hi visqueren les famílies dels obrers, fusters, forners, cuiners, administradors i joves aprenents, que foren contractats per a ocupar-se del manteniment de les instal·lacions i el subministrament d'aliments. Hi disposaren dels seus espais de treball, de les seues residències familiars i, fins i tot, d'un col·legi per als seus fills. Les voluntàries visqueren amb les religioses en residències que anaren canviant d'ubicació

al llarg del segle. S'ocuparen de tenir cura dels malalts en un sentit molt ampli: des de l'alimentació i l'acompanyament fins l'assistència sanitària. Sabem poc sobre les motivacions concretes que dugueren a les voluntàries i als voluntaris –que també n'hi hagué– a abandonar les seues vides, sovint acomodades, i dedicar-les a fer-se càrrec dels altres, sense rebre cap tipus de remuneració pel seu treball. Algunes s'hi quedaren per a sempre, d'altres ho feren durant llargs períodes de les seues vides. I hi hagué també qui trobà a Fontilles la persona amb la qual encetar una nova vida de l'altra banda de la muralla, la de pedra i la dels prejudicis.

Laboratori

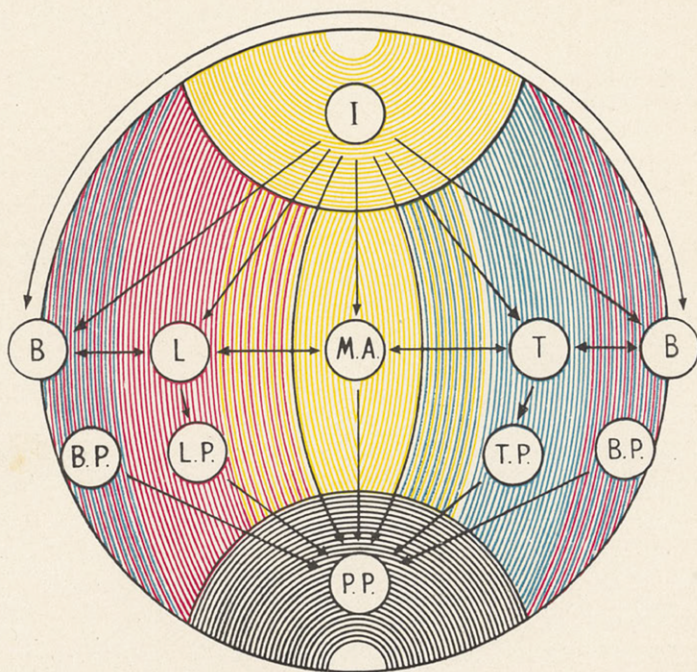
Els fundadors de Fontilles feren servir el terme «sanatori» per a anomenar el seu projecte perquè amb ell s'expressava de manera explícita la voluntat de contribuir a la cerca d'un remei amb el qual sanar els malalts i no limitar-se únicament al seu aïllament i cura corporal i espiritual, tal com havien fet les antigues «llebroseries» i «llatzerets» durant segles. Per aquesta raó, a més de disposar de serveis d'assistència mèdica com una farmàcia, una infermeria i una clínica, Fontilles fou dotat, des de molt prompte, amb un laboratori. Més difícil resultà comptar amb un equip mèdic estable. Tret del breu període de temps en què l'assistència mèdica estigué garantida per l'equip de facultatius i sanitaris enviats pel govern de la Segona República, baix la direcció

de Pablo Montañés Escuer, la labor assistencial i bona part de l'activitat del laboratori estigué durant molt de temps a càrrec de les religioses franciscanes i dels especialistes que es desplaçaven des dels pobles veïns per a passar periòdicament les oportunes consultes. També hi exerciren a distància la direcció mèdica dels departaments clínics i del laboratori, tant Mauro Guillén Comín, des de València, durant el primer terç del segle XX, com Félix Contreras Dueñas, des de Madrid, durant tota la postguerra i la dictadura, fins l'arribada de José Terencio de las Aguas, cap a la fi de la dècada de 1960, quan el fet d'estar a prop i els projectes d'investigació van permetre la conformació d'un equip estable d'especialistes.

Germanes franciscanes al laboratori de Fontilles vers 1950, Fons fotogràfic de Fontilles, Arxiu de la Diputació d'Alacant, 81-03-028-02.

Proposta de classificació de les formes
clíniques més freqüents de la lepra.
Víctor Martínez Domínguez,
*Estudio epidemiológico y clínico de la
endemia de lepra en la Guinea española*,
Madrid, Instituto de Estudios Africanos,
CSIC, 1954, Gràfica núm. 15.

Gràfica n.º 15

Diagnòstic

La identificació del bacil *Mycobacterium leprae* com l'agent patògen de la lepra, a final del segle XIX, canvià el mode en què aquesta malaltia havia sigut explicada i tractada fins llavors. Deixà de ser considerada com una malaltia visible que es manifestava en el cos de les persones per a convertir-se en una malaltia invisible que podia amagar-se en el cos de les persones, molt abans que els símptomes delataren la seua presència. La tesi del contagi, durant molt de temps discutida per aquells que defensaven el seu caràcter hereditari, reforçà la por a la lepra i el rebuig de les persones afectades. Malgrat estar comprovat que es tractava d'una de les menys contagioses de les malalties infeccioses, els lepròlegs reunits en el primer congrés internacional de lepra, celebrat a Berlín el 1897, van concloure que l'aïllament era la millor mesura profilàctica, el que serví d'argument

per a la creació de sanatoris leprològics arreu del món. El consens sobre l'etiologia bacteriana de la lepra canvià així mateix les tècniques de diagnòstic. Aquest havia sigut un dels grans reptes de la medicina moderna, incapaç de distingir amb precisió la lepra d'altres malalties amb manifestacions clíniques semblants. Errors que, en aquest cas, tingueren gravíssimes conseqüències per a les persones afectades. Als mètodes clínics basats en l'observació de les lesions cutànies se n'afegiren d'altres microscòpics, capaços d'identificar la presència de l'agent patògen als teixits corporals on feia niu. A pesar d'aquestes noves tècniques diagnòstiques, la diferenciació dels tipus de lepra i les causes de la disparitat de símptomes entre unes formes i altres continuà sent objecte de debat i de propostes de classificació durant molt de temps.

Tractaments

Mai no es va poder cultivar *in vitro* el bacil *Mycobacterium leprae*. Tampoc no s'arribà a infectar artificialment altres animals, amb l'excepció de l'armadillo. El cos de les persones afectades per la lepra es convertí, per aquesta raó, en el sol mitjà disponible per a estudiar l'eficàcia de les desenes de tractaments químics i naturals assajats al llarg del segle XX. Al laboratori de Fontilles, com als ubicats en altres sanatoris de tot el món, se'n provaren molts: des de l'oli de chaulmoogra, sobre el qual es dipositaren grans esperances, abans de l'arribada de les primeres sulfones a principi dels anys 40, fins els nous fàrmacs sintetitzats i assajats durant els anys següents a la recerca de la combinació més adequada. En 1982, l'Organització Mundial de la Salut (OMS) fixà la triple quimioteràpia (rifampicina, clofazimina i dapsona) que encara s'utilitza actualment per al tractament de la lepra. «Hem obert molts camins», reivindicava amb orgull Maruja en recordar la contribució, no sempre reconeguda, que generacions de persones

afectades per la lepra havien prestat al coneixement d'aquesta malaltia, cedint els seus cossos amb l'esperança que el nou fàrmac provat fos el definitiu. L'ús de la talidomida per al tractament de les leproreaccions fou una de les investigacions clíniques en què el laboratori de Fontilles participà amb major afany. Baix la direcció mèdica de Félix Contreras, primer, i de José Terencio de las Aguas, després, es realitzaren assajos clínics sobre més de cent setanta pacients, durant la dècada dels anys 60 i 70. Es feren servir remeses de talidomida subministrades per la Direcció General de Sanitat i l'empresa farmacèutica alemanya Grünenthal, o la seva filial espanyola MEDINSA, i els resultats foren presentats a les conferències internacionals de leprologia. També foren publicats a les dues revistes del sanatori i en revistes internacionals. Així ocorregué amb el gran assaig coordinat per l'OMS, on Fontilles participà juntament amb d'altres sanatoris de l'Índia, Mali i Somàlia.

El trencaclosques. Imatges i veus sobre el diagnòstic i els tractaments.

Armadillo dissecat, Fons Material
de Fontilles, 24.

Transfusor I.E.H.H. Elosegui-Arévalo,
Fons Material de Fontilles, 23.

Sang

Les anàlisis de sang, una pràctica habitual a tots els laboratoris clínics, tingueren en el de Fontilles un significat especial. Serviren per al control de les anèmies i altres trastorns sanguinis provocats per la lepra o pels efectes secundaris dels tractaments sulfònics. Testimoniatge material d'aquestes tècniques són alguns dels instruments exposats, com els colorímetres, ideats al llarg del segle XX per a determinar la concentració d'hemoglobina; o les centrífugues, usades per a separar els components de la sang i calcular la seua concentració mitjançant procediments com, per exemple, l'ús del comptador diferencial Marbel per a determinar el nombre dels diferents tipus de cèl·lules sanguínies presents en una mostra de sang observada al microscopi. Per altra banda, les transfusions de sang foren àmpliament utilitzades

des de la dècada de 1950 per a compensar les anèmies i per alleujar les temudes leproreaccions: respostes del sistema immunitari dels pacients, que suposaren un greu obstacle per a l'aplicació dels nous tractaments sulfònics. Les transfusions foren també utilitzades en les investigacions sobre immunoteràpia de la lepra. Es dugueren a terme nombrosos assajos per tal de comprovar l'eficàcia de les transfusions de pacients convalescents o amb formes lleus de lepra per al tractament de les formes més greus. El transfusor ideat i patentat als anys 40 per Carlos Elosegui Sarasola i Ramón Arévalo García a l'Institut Espanyol d'Hematologia i Hemoteràpia fou crucial en aquestes tècniques, en permetre la transfusió indirecta de sang, sense que calgués la presència del donant.

Demografies

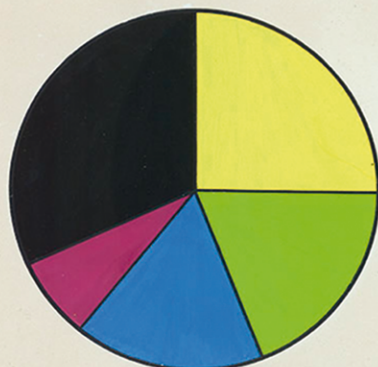
A Fontilles es dibuixaren desenes de mapes i gràfiques per a mostrar la procedència dels seus habitants i els canvis demogràfics de la seua població. Els mapes recordaven la persistent endèmia de la lepra a Andalusia, Canàries, Galícia i les províncies valencianes, d'a on venien la majoria dels habitants de Fontilles. Durant la dècada de 1960, quan la població de Fontilles va assolir el seu màxim, es realitzà un minuciós estudi estadístic sobre l'estat de salut, les característiques socioculturals i l'aptitud per al treball dels homes i dones residents al sanatori. Les gràfiques mostraven el constant augment dels ingressos i el decreixement de les morts, especialment a partir dels anys 40, quan els nous tractaments amb sulfones permeteren, a més a més, donar les primeres altes. Els colors dibuixaven una població formada per més homes que dones, en la seua majoria persones casades que havien deixat enrere les seues famílies. Una població que envellia progressivament, a mesura que

avançava l'edat dels que s'hi quedaven i es generalitzava la marxa dels més joves. L'analfabetisme i la pobresa acompanyaven aquesta població d'antics llauradors i mestresses de casa, on els operaris o artesans eren l'única excepció. Res deien aquestes gràfiques de totes aqueixes altres persones que, per disposar dels mitjans necessaris, pogueren accedir a les atencions mèdiques i als tractaments sense ser aïllats als sanatoris. Els mapes i les gràfiques foren exposades en congressos mèdics i conferències internacionals de leprologia, on serviren per a mostrar al món la labor sanitària i social realitzada per Fontilles. També ocuparen les portades a tot color de fins a set números de la revista *Fontilles*, on serviren per a constatar amb dades irrefutables la importància del treball dut a terme a Fontilles i animar els seus lectors a seguir sustentant aquesta tasca amb les seues donacions i almoines.

Sanatorio de Fontilles

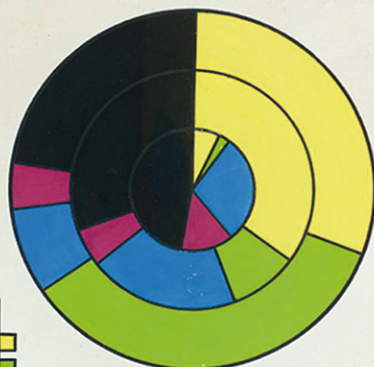
PERMISOS

265 residentes el 31-XII-1971

<u>salieron</u>	
para tratar de trabajar o vivir fuera	67 = 25,28%
para volver y terminar su curacion	50 = 18,87%
para volver pudiendo quedarse fuera	45 = 16,98%
pero fuera de sus familiares y pueblos	0 = 0,00%
<u>no salieron</u>	
por impedirselo su salud	19 = 7,17%
sin impedirselo su salud	84 = 31,70%
total	265 = 100,00%

- salieron
- para tratar de trabajar o vivir fuera
 - para volver y terminar su curacion
 - para volver pudiendo quedarse fuera
 - pero fuera de sus familias y pueblos
- no salieron
- por impedirselo su salud
 - sin impedirselo su salud

1917-1951 interior	1952-1961 medio	1961-1971 exterior
5 = 6,94%	26 = 34,67%	36 = 30,51%
2 = 2,78%	7 = 9,33%	41 = 34,75%
21 = 29,17%	15 = 20,00%	9 = 7,63%
0 = 0,00%	0 = 0,00%	0 = 0,00%
10 = 13,89%	4 = 5,33%	5 = 4,23%
34 = 47,22%	23 = 30,67%	27 = 22,88%
72 = 100,00%	75 = 100,00%	118 = 100,00%

Distribució dels permisos d'eixida concedits als 265 residents al Sanatori de Fontilles en desembre de 1971, segons les motivacions que els dugueren a sol·licitar-ho, Fons Documental de Fontilles, Arxiu de la Diputació d'Alacant, 3251-013.

Ametller de massa de porcellana, modelat
i pintat al taller organitzat per Luci a
l'antic locutori del sanatori de Fontilles,
Fons Material de Fontilles, 426.

Vides

De les desenes de milers de persones que foren aïllades, en ocasions per a tota la vida, als centenars de sanatoris leprològics construïts arreu del món, a penes sabem el que reflecteixen les dades estadístiques i el que contaren de les seues vides aquells que s'encarregaren de la seua custòdia i atenció. La imatge col·lectiva i individual d'aquestes persones, construïda a través de xifres i cròniques alienes, estigué fortament condicionada per les dificultats per a obtenir-les i els interessos d'aquells que les van produir. Els objectes, les imatges i les veus recollides en aquesta secció ens apropen una miqueta més a aqueixes vides, a les seues aspiracions i frustracions, a les lluites personals i col·lectives lliurades, en aquest cas, pels habitants de Fontilles. Podran escoltar les seues veus acomodant-se vora a un tendur, molt semblant a les taules familiars sobre les quals s'escamparen les fotografies, els papers i els objectes que despertaren els records i feren fluir el relat de tota una vida. Coneixerem el llarg viatge que els dugué des dels seus llocs d'origen fins als sanatoris on foren conduïts o

als que arribaren pel seu compte, tal com ho va fer Antonio amb la seua moto d'afilador, símbol de la llibertat perduda. Són xicotets objectes carregats d'històries i, de vegades, dotats d'un gran poder. Com l'ametller de massa de porcellana, modelat i pintat al taller que Luci organitzà al locutori. Els arbres i les flors transformaren aqueix antic espai de reunió entre els malalts i les seues famílies en un lloc de trobada per a les dones de Fontilles i per a les dels pobles veïns, que creuaren la muralla física i simbòlica del sanatori per a compartir juntes el seu art i les seues vivències. O com l'entrevista televisiva que Salvador concedí a José María Íñigo per a mostrar-se davant de tots i defensar els seus. Són retalls de la vida de persones que foren marcades com a diferents i sacrificades per a protegir-les i protegir-nos d'un mal, durant molt de temps temut i incurable, del qual, a pesar d'haver pogut curar-se, mai no aconseguiren desfer-se del tot. Tal com diu Carmen en un d'aqueixos relats, als ulls dels altres, «qui té la lepra una vegada, és leprós per a tota la vida».

**Orígens, amors i tornades.
Retrats i relats de mil i una
vides.**

Treball

A més de «sanatori», Fontilles es definí com una «colònia». Inspirada en el model de les colònies agrícoles, a la colònia-sanatori de Fontilles el treball va ser concebut com un remei al servei del guariment moral i corporal dels seus habitants i un antídote contra els mals atribuïts a l'ociositat. Les activitats laborals foren un instrument eficaç d'intervenció col·lectiva amb el qual fixar els temps i els espais de la vida quotidiana de les persones. A més de la producció agrícola i ramadera, els homes treballaren als obradors de fusteria, sabateria i espadenyeria, lampisteria i electricitat, ferreria, impremta i rellogat, o formant part de brigades encarregades de la neteja i la guarderia dels camins i jardins o dels treballs d'obrer de vila i pintura als vells i als nous edificis. Les dones s'ocuparen del rentat, reparació i confecció de la roba, així com de la neteja de les instal·lacions. La divisió per gènere de les ocupacions tingué el seu correlat en la ubicació dels espais de treball, sempre a prop de les zones de residència dels homes o de les dones. L'activitat laboral era voluntària per aquells que els responsables mèdics declaraven aptes per al treball. S'hi incentivà de diferents maneres, que anaven

«Guanyava un cartó, que valia per vint duros. Els bitllets no eren bitllets, eren cartons. Valia només ací, valia com a diners»

des de la gratificació amb caixes de tabac al pagament d'un salari. El sanatori garantia el llit, el tractament i el menjar per a tots els residents, però la resta calia ser adquirida a l'economat, on només s'admetia el pagament amb els anomenats «cartons». «Guanyava un cartó, que valia per vint duros. Els bitllets no eren bitllets, eren cartons. Valia només ací, valia com a diners», contava Paco en explicar el seu treball al menjador d'homes. L'ús d'una moneda interna fou una fórmula empleada a molts sanatoris. Així s'evitava la circulació de diners a l'interior de les instal·lacions i es prevenien els intents de fuga. A partir de la dècada de 1950, quan els tractaments sulfònics van permetre les primeres altes, el treball dels malalts adquirí una nova finalitat a Fontilles. Els tallers es convertiren en escoles laborals destinades a oferir una formació professional que facilitara el que en aquells anys es denominà «reinserció social». Es generalitzà també el pagament de salaris en pessetes, permetent així les compres dins i fora del sanatori, o l'acumulació de xicotets estalvis amb els quals ajudar les famílies o preparar l'eixida.

Un cartó, vint duros.
Imatges i veus del treball
dels homes a Fontilles.

Ná y menos. Imatges i veus
del treball de les dones a
Fontilles.

El safareig del sanatori en 1958, Fons Documental de Fontilles, Arxiu de la Diputació d'Alacant, 0081-03-001-02.

El voluntari José Ruiz de Azúa observa els balls i rebomboris després d'una paella organitzada en 1949, Fons Fotogràfic de Fontilles, Arxiu de la Diputació d'Alacant, 5-E-d3.

Oci

«Hi havia distracció i cançons, réiem, hi havia festes. Elles estaven allà i nosaltres ací»

«Hi havia molta més companyonia i ho passàvem d'allò més bé, perquè formàvem unes gresques... Quines taboles! El retor ni se n'assabentava; ho féiem nosaltres soles» –conta Emilia en recordar el que ella va trobar a Fontilles quan hi arribà en 1977, amb a penes 22 anys d'edat. També Abilio, que arribà uns anys abans, sent encara un xiquet, recordava que «hi havia distracció i cançons, réiem, hi havia festes», per bé que es lamentava del fet que «elles estaven allà i nosaltres ací». Aquests moments de distracció, de joia, de festeig i de companyonia són una constant en el relat d'aquells que estigueren a Fontilles o al sanatori de Trillo, l'altre gran sanatori, obert en 1943. Compartir els paquets de menjar que les famílies hi feien arribar, escoltar i acompanyar els que cantaven les corrandes i cants flamencs apresos als seus pobles del sud, protegir aquell que acabava d'arribar, ballar o reunir-se per a enraonar són algunes d'aqueixes formes de lleure que feien als homes i dones de Fontilles sentir-se iguals i que tant contribuïren a teixir els vincles d'amistat i solidaritat –d'«unió», ens diuen– que els ajudaren a suportar l'aïllament i el desarrelament, i que mantingueren de per vida. D'aquestes formes d'oci

lliure i clandestí només ha quedat el testimoni d'aquells que prestaren el relat de les seues vides. Del que sí ha quedat un abundós rastre és d'aqueixes altres formes de lleure organitzat i vigilat que marcà el calendari festiu del sanatori i que donà lloc a milers de fotografies i hores de pel·lícules i gravacions sonores. Les paelles al camp, la desfilada de moros i cristians d'Alcoi, les festes patronals del sanatori, les celebracions religioses, la visita de les penyes d'amics de Fontilles o l'arribada de convidats il·lustres marcaren el calendari amb fites que fraccionaven el monòton córrer dels dies. Les fotografies i pel·lícules conservades ens mostren l'entusiasme de les corregudes de bous i el sarau de les tómboles, les gimcanes, les carreres de sacs i la infinitat de jocs infantils en què participaren els homes i dones del sanatori, baix l'atenta mirada d'aquells que s'ocupaven de la seua atenció i custòdia.

La meua Maria canta?
Imatges i veus de les
trobades al voltant del ball i
el cante.

Encontres

*«Lluitar contra la monotonia
d'unes vides que transcorren
jornada a jornada dins
d'aquest recinte murallat»*

El teatre i l'església foren, durant dècades, els dos únics llocs del sanatori de Fontilles on homes, dones, sans i malalts compartiren un mateix espai. Per a permetre aquestes trobades i evitar els contactes, es traçaren camins paral·lels, s'obriren portes d'accés separades i s'habilitaren espais diferenciats. Els relats ens parlen de l'incessant creuament de mirades i l'intens trànsit aeri de notes enviades d'un costat a l'altre de la sala entre aquells que veien en aqueixos llocs una oportunitat única per a fer saber a qui seia de l'altra banda quins eren els seus sentiments i quines les seues pretensions. Ens parlen també de les múltiples formes de censura empleades per a evitar que la vestimenta dels actors convidats o les escenes de les pel·lícules projectades a la sala de cinema alteraren l'ànim dels espectadors i atemptaren contra la moralitat. «La màquina la duia el retor i, amb un cartó, si hi havia una que anava a fer així... pup!, cartonada. Ell ho veia, però fora ja no. Posava el cartó davant de la càmera, on està la llum que ix, i pap!, un cartó i ja no ix», explicava gràficament Abilio al seu record d'aqueixos anys. En juliol de 1952, la revista *Fontilles* anunciava

als seus lectors l'arribada de la màquina cinematogràfica sonora OSSA, la mateixa que, s'afirmava, tenia el «87 per cent de les sales cinematogràfiques d'Espanya». Hom esperava que ajudara a «lluitar contra la monotonia d'unes vides que transcorren jornada a jornada dins d'aquest recinte murallat» i poder projectar «bon cinema, s'entén, aquell que diverteix, ensenya i moralitza alhora». El projectador OSSA i un banc del teatre de Fontilles han servit per a recrear una sala de cinema i projectar *Fontilles a súper-8*, una pel·lícula muntada amb seqüències preses de les desenes de gravacions fetes, càmera en mà, pels habitants i visitants de Fontilles durant els anys 60 i 70 i lliurades a l'[Arxiu Fílmic de l'Institut Valencià de Cultura](#) per a la seua digitalització, conservació i consulta.

Fontilles a súper-8

Fotograma de la pel·lícula *Fontilles a súper-8*, editada i muntada per Helena Llopis Davó, Fons Fílmic de Fontilles, Arxiu Fílmic de l'Institut Valencià de Cultura.

Fons Fotogràfic de Fontilles,
Arxiu de la Diputació d'Alacant, C-a96.

Fotografies

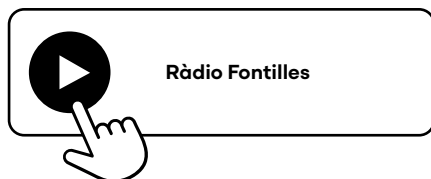
El treball de recuperació i posada en valor del patrimoni històric de Fontilles, que culmina amb aquesta exposició, ha permès recuperar, digitalitzar i catalogar prop de vint mil imatges fotogràfiques, que conformen actualment el Fons fotogràfic de Fontilles, cedit a l'Arxiu de la Diputació d'Alacant per a la seua conservació i consulta. És un fons únic en el context dels sanatoris leprològics de tot el món tant pel seu volum i l'arc cronològic que abasta com per la varietat dels temes tractats i les tècniques empleades. La col·lecció retrata una història de la fotografia a Espanya durant el segle XX, que recorre l'evolució de les càmeres fotogràfiques, dels mètodes de reproducció de les imatges i dels llenguatges i estils visuals, a més d'ajudar a comprendre la construcció de la imatge contemporània de la lepra. Són totes aquestes imatges socials, diferents de les del fons de fotografia clínica, de dimensions encara majors. Un fons d'aquesta magnitud no s'entén sense recordar la imperiosa necessitat que el sanatori de Fontilles tingué de mostrar-se per tal d'obtenir els recursos públics i privats necessaris

per a continuar amb la seua labor social, espiritual i sanitària. Les imatges serviren per a il·lustrar les dues revistes editades pel sanatori i les notícies aparegudes periòdicament a la premsa local i nacional, així com per a dissenyar els pòsters i estands que el sanatori va presentar als congressos mèdics nacionals i internacionals on participà assíduament. Les fotografies que es projecten en aquesta exposició foren fetes als anys 30 i són un testimoni del treball de reforma integral del sanatori dut a terme per l'equip mèdic nomenat pel govern de la Segona República. Les plaques foren etiquetades amb xicotets teixells de paper amb la capçalera del llavors «Sanatorio Nacional» de Fontilles. A sobre d'ells hom va escriure el número de registre i l'any d'ingrés de la persona fotografiada. Conformen una col·lecció de més de tres-centes fotografies en blanc i negre, fetes sobre plaques de vidre i gelatina de plata, possiblement per un fotògraf professional, el que explicaria la qualitat de les imatges i la força expressiva dels retrats.

Ràdio Fontilles

Des dels primers anys quaranta, la Junta de Govern va incorporar noves mesures disciplinàries al reglament de règim intern del Sanatori de *Fontilles* amb la finalitat de posar límit als excessos dels “malalts díscols i recalcitrants”. Entre aquestes, “tallar de soca-rel els abusos de ràdios personals”. Juan Villalonga, president de la Junta de Govern, informava els lectors de la revista *Fontilles* que amb una mesura així es perseguia “evitar una cosa molt desagradable, tant com representava tenir les ones lliures perquè els malalts amb les seues ràdios capten les que no era, per cap concepte, convenient que sentissen”. Per a aconseguir-ho, la Junta va decidir implantar un sistema d'emissió radiofònica centralitzat i una xarxa d'altaveus que fes arribar la programació a tots els racons del sanatori. El primer estudi de Radi Fontilles va ser instal·lat, a principis de 1945, en la hospederia, al costat de les dependències de direcció i administració del sanatori. Al capdavant de l'emissora

va estar sobretot el pare Ramón Palau Rodamilans. Les seues programacions consistien en “emissions de caràcter recreatiu, apologètic i informatiu”, destinades a “alegrar i il·lustrar els malalts”. Cap a 1958, la graella diària s'obria a les dotze “amb el res públic de l'Àngelus” i seguia amb la comunicació d'“ordres, avisos i notícies”, a més d'“inundar de música el Sanatori” i transmetre “amens guions radiofònics interpretats per malalts i malaltes”.

El primer estudi de Radio Fontilles,
inaugurat oficialment al juny de 1947.
Fons fotogràfic de Fontilles, Arxiu de la
Diputació d'Alacant

Micròfon Ronette (Holanda), ca. 1950. Arxiu material de Fontilles, 150.

La casa Diodo de Madrid va subministrar els components del primer estudi de Ràdio Fontilles, posat en marxa al febrer de 1945. Constava d'un amplificador, dos previs, un tocadiscos, un receptor de ràdio i un micròfon, que van ser instal·lats improvisadament en un escriptori tipus *bureau*, que feia les vegades de taula de control. Es va estrenar amb la retransmissió dels "actes solemnes" de la Setmana Santa de 1945, celebrats a l'Església i seguits "per tot el sanatori", gràcies al nou "servei de radiofonia". El "circuit radiofònic" va ser completament renovat en 1958. Entre les novetats que va incorporar, es va destacar una "enginyosa addició", ideada pel pare Palau, per la qual "la central es converteix en receptora des de l'església i el teatre, amb la finalitat de retransmetre el que rep a les dependències que convinga". D'aquests primers estudis, no se n'ha conservat res. Els aparells

exposats daten de l'última etapa, en la dècada de 1960, quan les ràdios personals van tornar al sanatori i van començar a relegar les emissions de Ràdio Fontilles a una funció purament informativa. Aleshores, el magnetòfon Akai era usat pel pare Palau per registrar i editar els continguts, abans de ser emesos. A les seves cintes magnetofòniques es gravaven la música reproduïda al tocadiscs Dual i les entrevistes, actes religiosos i discursos registrats directament a l'estudi amb el micròfon Ronette, o a les diferents dependències del sanatori amb el magnetòfon portàtil Ingra primer i, més tard, amb la gravadora Philips EL 3300, incorporada al sanatori poc després del seu llançament en 1963 com el primer model capaç de gravar en cintes de casset. Algunes d'aquestes emissions s'han conservat i han permès portar a l'exposició el paisatge sonor del sanatori.

De Can Masdeu a Fontilles

En 1904, l'hospital de Sant Lázaro de Barcelona va abandonar la ciutat per a situar-se en l'antiga masia de Can Masdeu, en el pujol de Horta, als peus de la serra de Collserola. Allí van ser aïllades, durant dècades, persones procedents de Catalunya que s'havien contagiats de la lepra. A la fi de la dècada de 1950, la Direcció General de Sanitat va decidir el tancament dels llatzerets provincials i el trasllat de tots els seus residents als sanatoris de Trillo, a Guadalajara, i Fontilles, a la Marina Alta alacantina. No era la primera vegada que les seues condicions de vida en aquesta antiga masia de la muntanya d'Horta s'havien posat en qüestió en nom d'una "raó sanitària" que aconsellava el trasllat a noves instal·lacions hospitalàries. Sempre havien aconseguit resistir defensant que aquell lloc, a més d'oferir les condicions d'aïllament i cura necessàries, els permetia "transitar lliurement pels amplis horts i jardins de l'establiment i per les parcel·les de terreny que a cada malalt es concedeixen per al seu solac i entreteniment". De res no va servir aquesta raó vital quan van rebre l'ordre irrevocable de recollir les pertinences i pujar a l'autobús que els portaria fins

a Fontilles. Els va acompanyar el doctor Jorge Monfort Barba, cap de l'equip mòbil de la "Lluita Nacional contra les Dermatosi Infeccioses" de Barcelona. En una entrevista publicada en *La Vanguardia Española*, afirmava que la resistència a marxar es devia a un "sentimentalisme de lloc" i que, en realitat, "una resistència seriosa, no l'hi ha oposada ningú"; cosa a què el periodista Manuel del Arco Álvarez va respondre: "poca resistència tenen els pobres".

Panoràmica de l'Hospital de Sant Llàtzer instal·lat en 1904 a la masia de Can Masdeu d'Horta, a Barcelona. Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, 03_04_01_0001.

Ràdio de 7 transistors, model Barbi,
produïda a finals de la dècada de 1950
pel fabricant català Andrés Valls Costa i
portada al sanatorio de Fontilles des de
Barcelona per Antonio Pérez de Olaguer.
Exemplar donat pel col·leccionista de ràdios
José Ramón Fernández Ibáñez, de Logronyo.
Fons Material de Fontilles, 487.

A l'autobús que va parar, el matí d'un 7 de gener de 1961, a les portes de la masia de Can Masdeu, hi van pujar vuit dones i dotze homes. Es deien Consol, Rosa, Ana, Julia, Cinta, Agustina, Francisca, Cristina, Vicent, Agustí, Manuel, Agustín, Ramon, Domingo, Manuel, Juan, José, Ángel, Alejandro i José. Havien arribat a la masia de Can Masdeu en els anys quaranta i cinquanta, procedents de l'Aldea, Ulldecona, l'Ampolla, Figueres, l'Ametlla de Mar, Vilanova i la Geltrú i Borriana; o de les localitats i els barris obrers de Barcelona, als quals havien emigrat des dels seus pobles d'origen a Almeria, Jaén, Múrcia o Albacete. Pujar a aquell autobús significava allunyar-se de les amistats, famílies, parelles i fills; però, sobretot, significava abandonar un lloc en què, malgrat l'aïllament, havien aconseguit preservar un cert marge de llibertat. Entrada la nit d'aquell dissabte de gener, l'autobús va enfilem la sinuosa carretera que conduïa a la recòndita vall de Fontilles. Arribaven a un lloc diferent i llunyà al qual, inevitablement, haurien d'adaptar-se. Allò que no sospitava ningú és que aquell lloc també hauria d'adaptar-se al que aquelles persones portaven. Per exemple, les ràdios.

Una de les primeres reivindicacions de la "colònia catalana de Fontilles" va ser el dret a usar les seues ràdios personals, una cosa prohibida al sanatori des del principi dels anys quaranta. Van ajudar molt les vint ràdios que l'escriptor i periodista Antonio Pérez de Olaguer els va portar des de Barcelona, en el primer viatge organitzat amb familiars i amics. L'exemple es va escampar i l'autorització de l'ús de ràdios particulars de seguida es va estendre als més de tres-cents habitants que en aquells moments poblaven el sanatori de Fontilles. Pels seus relats, hem sabut que aquelles ràdios de piles van servir per a sentir música, corregudes de bous i partits de futbol, però, també, per a guaitar què ocorria a l'altre costat de la muralla, en un país en què molts buscaven, com elles i ells, les ones lliures.

Fontilles hui

L'exposició *Fontilles, la ciutat amagada* és un retrat material, fet a través d'objectes, sons i imatges, del que aquesta xicoteta ciutat fou des de la seua construcció a la vall de Fontilles a començament del segle XX fins als inicis dels anys 80. Són imatges fixes, que incideixen en alguns trets característics d'aquest lloc, però que a penes arriben a reflectir el seu dinamisme i els canvis que, com a qualsevol altra ciutat espanyola, es produïren també en aquesta xicoteta societat de la lepra on, malgrat el seu aparent aïllament, les transformacions polítiques i socials del seu entorn no li van ser alienes. Acaba als anys 80 perquè, en aqueixa dècada, Fontilles inicia el seu camí cap una nova etapa en la qual la seua raó de ser desapareix en l'entorn més immediat. Els nous tractaments i la millora de les condicions de vida provocaren que la incidència de la lepra decaigués notablement a Espanya. El descens dels ingressos, la generalització de l'assistència ambulatoria i les altes, cada vegada més freqüents i ràpides, feren que la població de Fontilles baixara ràpidament, tot mantenint-se al sanatori aquells que no pogueren o no van voler eixir i, també, aquells

que optaren per tornar al final de les seues vides. En aqueixos anys, Fontilles canvià el seu àmbit d'acció, però no el seu objectiu principal, que continuà sent l'eradicació de la lepra, ara als països on aquesta malaltia seguia i segueix sent endèmica. La Fundació Fontilles esdevé així una organització implicada en la cooperació sanitària internacional, amb projectes de lluita contra la lepra i altres malalties desateses a països d'Àfrica, Àsia i Amèrica Llatina. Són projectes integrals que van més enllà de la detecció, el tractament i la prevenció d'aquestes malalties. S'ocupen, també, de la desactivació dels ressorts legals i econòmics que alimenten l'estigma, a través de la rehabilitació socioeconòmica de les persones afectades o l'educació dels menors arrossegats directa o indirectament per aquestes malalties. Per la seua banda, el sanatori de Fontilles alberga en l'actualitat una residència per a gent gran i un centre per a l'atenció de persones amb dany cerebral. Totes aquestes activitats són possibles gràcies a la col·laboració de les administracions públiques i les donacions aportades per persones físiques i jurídiques.

Grup de dones beneficiàries del projecte de rehabilitació socioeconòmica de Fontilles i Shanta Jeeva Jyothi a Bangalore (l'Índia). Fotografia: Alberto Pla.

EXPOSICIÓ

Organitza

Vicerectorat de Cultura, Esports i Societat,
Universitat de València
Fundació Fontilles
Fundació Hospital de la Santa Creu i Sant Pau

Col·labora

Universitat d'Alacant
Sasakawa Health Foundation
Filmoteca Valenciana (IVC) GVA

Comissariat

Antonio García Belmar, Universitat d'Alacant
Imma Mengual, Universitat Miguel Hernández
Inés Antón Dayas, Universitat d'Alacant

Coordinació

Universitat de València: Alba Braza Boïls, Desirée
Juliana Colomer, Norberto Piqueras Sánchez
Fundació Hospital de la Santa Creu i Sant Pau:
Miquel Terreu Gascon

Comunicació

Fundació Hospital de la Santa Creu i Sant Pau:
Sara García González

Disseny

Ortogràfic

Audiovisual

Helena Llopis Davó

Pàgina web

Ortogràfic
Pau de Miguel

Fotografia

Eduardo de Miguel

Transport

Art i Clar

Muntatge i il·luminació

Recinte Modernista de Sant Pau
GROP, exposicions i museografia

Prestadors

Fundació Fontilles
Arxiu de la Diputació d'Alacant
Filmoteca Valenciana (IVC)
Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i
Sant Pau

FULL DE MÀ

Edita

Universitat de València
Servei de Cultura Universitària

Textos

Antonio García Belmar
Imma Mengual
Inés Antón Dayas

Coordinació

Antonio García Belmar
Alba Braza Boïls

Maquetació

Ortogràfic

Traduccions i correccions

Servei de Política Lingüística UV

© Dels textos i les imatges:

els autors

© D'aquesta edició:

Universitat de València

Aquesta publicació arreplega els textos divulgatius de l'exposició «Fontilles. La ciutat amagada» presentada al Palau de Cerveró de la Universitat de València, del 19 de desembre de 2024 al 22 de juny de 2025, i al Pavelló del Carme del Recinte Modernista de Sant Pau, a Barcelona, del 18 de juny a l'1 de novembre de 2026.

fontilles

La ciutat amagada

VNIVERSITAT
D VALÈNCIA

UVcultura

625

Fundació
Privada Hospital
de la Santa Creu i
Sant Pau

fontilles
salud y desarrollo

GENERALITAT
VALENCIANA
Conselleria d'Educació, Cultura,
Universitat i Ocupació

INSTITUT
VALENCIA
DE CULTURA

LaFilmoteca
valenciana

Supported by
笹川保健財団
SASAKAWA
Health Foundation